

Г. П. МАЦЮК

Львівський національний університет імені Івана Франка

м. Львів, Україна

Електронна пошта: halyna.matsyuk@lnu.edu

<http://orcid.org/0000-0001-8601-4742>

ДО ТИПОЛОГІЇ МОВНИХ СИТУАЦІЙ В ІСТОРИЧНІЙ СОЦІОЛІНГВІСТИЦІ. МОВНА СИТУАЦІЯ НА ХОЛМЩИНІ ТА ПІДЛЯШШІ В 1815–1915 рр.

Стаття присвячена дослідженню нового періоду в типологічній характеристиці мовних ситуацій, пов'язаних з функціями української мови. Проаналізовано зміни мовної ситуації і причиново-наслідкову взаємодію суспільних функцій мов, що ними послуговувалося автохтонне українське населення на окрайній етнічно українській території Холмщини й Підляшшя в 1815–1915 рр. Розкрито політичні чинники, що зумовили перебіг періодів мовної ситуації, комунікативні практики та асимілятивні процеси. В основу аналізу покладено результати міждисциплінарних досліджень історії, політики й культури Холмщини та Підляшшя, а також праць з історичної соціолінгвістики. Джерелами аналізу виступили мандрівні записи, спогади та документи, до яких застосовано метод соціолінгвістичної інтерпретації та реінтерпретації, а також зіставний, біографічний методи, елементи дискурс-аналізу. Отримані результати засвідчили наявність трьох геополітичних впливів, які змінювали напрями розвитку мовної ситуації: перехід територій у складі Королівства Польського до Російської імперії в 1815 р.; бойові дії під час Першої світової війни в 1914–1915 рр. на території Холмщини та Підляшшя; прихід нових окупаційних влад у 1915 р. На початку ХХ ст. відбулося зменшення кількості носіїв української мови: після дозволеного переходу з православ'я у римо-католицьку віру за царським указом 1905 р. та у зв'язку з депортацією в 1915 р. Комунікативні практики українців у різних сферах життя передбачали поєднання розмовних української і польської, літературних польської, російської та зрідка української мов, церковнослов'янської з українською та російською вимовами, німецької мови. За ознакою «асиміляційна взаємодія мов» життя українців протікало в умовах полонізації — і в цьому частково був вияв опору польського й не польського населення царській владі як окупаційній після повстань 1831 р. і 1863–64 рр., а після 1875 р. і русифікації — внаслідок спланованого владою переходу греко-католиків у православ'я, створення нових закладів освіти та виокремлення на базі Люблінського й Сідлецького воєводств Холмської губернії як самостійної адміністративної одиниці в складі Росії.

Ключові слова: історична соціолінгвістика, мовна ситуація, геополітика, суспільна функція мови, комунікативна практика, асиміляція.

Вступ. Актуальність проблеми зумовлена потребою розвитку предметного поля історичної соціолінгвістики та її теорій, які все ще перебувають на

стадії становлення. Пов'язана з функціями української мови в XIX і XX ст. у різних сферах суспільства і в тому числі в малодослідженому церковно-релігійному житті, типологія мовних ситуацій вимагає розширення їх складу та характеристики кількісних і якісних ознак за допомогою соціолінгвістичної реінтерпретації не описаних у мовознавстві макро- та мікроісторій. Разом з тим, актуальність проблеми зумовлена її зв'язком з розкриттям повсякденного життя українців Холмщини та Підляшшя в Королівстві Польському, яке вже стало об'єктом численних міждисциплінарних досліджень. Ці праці розширюють знання про мовно-культурний розвиток та церковно-релігійну сферу життя автохтонних українців, жителів окраїнних етнічно українських територій [Аркушин : 115–125; Лесів; Фроляк : 61–65; Korobowicz; Kołbuk : 211–221; Власовський; Макар; Федорик та ін.].

Правда, згадані міждисциплінарні дослідження хоч і дозволяють зрозуміти політичні та культурні передумови формування мовної ситуації, однак залишають недослідженими питання про те, під впливом яких чинників у 1815–1915 рр. відбувалися зміни мовної ситуації та як взаємодіяли функції мов, яким був характер комунікативних практик українців в адміністрації, освіті та в релігійно-культурному житті і, нарешті, які асиміляційні процеси характеризували мовну ситуацію упродовж століття. Відповіді на ці та інші питання вперше не тільки розширяють положення соціолінгвістики про новий етап мовної ситуації в історії, але й висвітлюють взаємодію мов та релігійно-культурної сфери [Darquennes : 1–11; Handbook], а також наповняють конкретним змістом положення теорії Празької лінгвістичної школи про спланований вплив на розвиток функцій мов [Havránek : 1–7; Planned intervention : 131].

Мета статті — дослідити динаміку мовної ситуації на Холмщині й Підляшші на підставі аналізу суспільних функцій мов у 1815–1915 рр. Для цього потрібно розкрити політичні чинники, комунікативні практики та асиміляційні мовні процеси як ознаки в перебігу мовної ситуації. Щоб знайти відповіді на питання, використано не актуалізовані в соціолінгвістиці джерела: спостереження від мандрівок Підляшшям російського чиновника Ю. Крижанівського (1831–1888), промову про Холмську Русь російського державного діяча князя В. Черкаського (1824–1878), спогади архієпископа Холмського Євлогія (Георгієвського) (1868–1946), політичного і громадського діяча доктора В. Дмитріюка (1890–1973), члена Української Центральної Ради Т. Олесіюка (1895–1978), мемуари уродженця Полтавщини військового лікаря Л. Войтоловського (1876–1941) про військові дії на Холмщині в Першу світову війну, спогади жителів про депортацію 1915 р., а також опубліковані архівні документи про вирішення мовних та освітніх питань новими окупаційними владами на територіях Холмщини й Підляшшя у 1915 р. Для дослідження застосовано методи соціолінгвістичної реінтерпретації та інтерпретації, кореляційного аналізу, біографічний, елементи дискурс-аналізу. Розбудову соціолінгвістичного підходу відображають категорії «мовна ситуація», «суспільна функція мов», «мова богослужіння», «мова проповіді», «мова міжособистісної комунікації», «літературна мова», мовлення в соціогрупах «духовенство» та «віряни», поняття «полонізація» та «русифікація».

Виклад основного матеріалу. Після трьох поділів Польщі (кінець XVIII ст.) землі Холмщини та Підляшшя перейшли в 1815 р. до Королівства Польського, що належало Російській імперії. На етнічно та релігійно мішаних землях Холмщини і Підляшшя проживали українські греко-католики, які мали польську адміністрацію та польську мову за урядову. Ще на період

1778 р. носії української мови були вірянами 538 парафій [Gątarezyk : 30], які в 1810 р. увійшли в Холмську єпархію. Варто врахувати, що Замойський собор 1720 р. проголосив богослужіння церковнослов'янською мовою з українською вимовою, водночас запровадивши певні обрядові зміни: наприклад, увів деякі римо-католицькі свята. Подібна латинізація викликала спротив [Мицик], хоча вона повністю почала реалізуватися лише через 100 років після Собору [Федорів : 51], тобто саме після 1815 р. Тому важливо зрозуміти, які мови були актуальними в житті українських греко-католиків і як на них позначився перший геополітичний вплив, тобто перехід територій до складу Росії.

З доступної сьогодні характеристики церковної школи на північному Підляшші в с. Кліщелі, де в 1820 р. навчалося 80 учнів, можна припустити, що в школах учні греко-католики вивчали релігію, церковнослов'янську та польську грамоту, арифметику та ін. (Гавр., 515). Інакше кажучи, українцям з дитинства прищеплювали знання польської мови, тому що рідну мову, яка мала статус розмовного коду, діти не вивчали. Попри це навіть у 60-х роках ХІХ ст. українські селяни залишалися носіями українськості, на відміну від спольщених міщан. Селяни розмовляли з усіма, з паном чи паненою в тому числі, «своєю матерним наречієм»; сільська місцевість на Холмщині нагадувала українське село, очевидець свідчить: «З першого разу вам здається, що ви серед народу українського: та ж мова, ті ж фізіономії, ті ж *свитки, кожухи, чоботи та ж хата*, а в ній та ж *піч, припічок і зачіпок*, такі ж *квітки і рушники* над іконами, ті ж манери і рухи, іноді вражаюче той же сердечний характер розмови, ті ж прислів'я та ін.» (Крыж-2, 139). Правда, вплив польської мови був уже відчутний у мовленні представників цієї верстви: у сільській греко-католицькій церкві одночасно могла звучати в устах прихожан молитва «*Богородице Діво, радуйся*», її польськомовний аналог або навіть і поєднання частин цих молитов (Крыж-2, 111).

Щодо мововжитку в соціогрупі «греко-католицьке духовенство», то до 1831 р. священники в приватній розмові та в церкві вживали «руській язык», тобто розмовну форму української мови. Придушення польського повстання 1831 р. вплинуло на зростання польськості як вияву внутрішнього протесту царській адміністрації. Тому очевидець, російський чиновник, фіксує лексичні зміни на період 1863 р.: ієреї стали називатися *ксьондзами*, дяки — *органістами*, метрики почали заповнювати польською мовою; поступово в міжособистісній комунікації зникло слово *літургія* (через заміну польським відповідником (Крыж-2, 148)¹. Вірні бачили небагато ікон святих східної Церкви, на хорах з'явився орган (не клірос); одяг та зовнішність греко-католицького священника робили його подібним швидше до римо-католицького духівника; у цілому східні звичаї та обряди порушені, як і саме богослужіння (багато частин відсутні), воно відбувалося церковнослов'янською «с произношением малорусским» (українську мову очевидець не приймав, бо ця мова в його розумінні була ознакою неосвіченості), сповідь у церквах відбувалася польською мовою (Крыж-2, 111–119).

Збереглася характеристика лінгвістичних поглядів греко-католицького священника з Білої (Підляшшя), *справжнього русина*, як він себе називав, уживаючи тогочасний етнонім на позначення українців. Очевидно, його знання сформувалися на підставі інформації з доступних джерел і відобра-

¹ Ці ознаки на інших прикладах підтверджують дослідження й опубліковані документи в тритомнику, присвяченому Холмщині та Підляшшю [див.: Макар... Т. 1; Макар... Т. 2; Макар... Т. 3].

жали запущену з боку польського суспільно-політичного дискурсу ідеологему про спільні корені поляків та українців. Так, священник вважає, що «ляхи і русини спершу мали одну мову», потім стали появлятися наріччя мазурське, білоруське, малоруське; що саме польсько-руська інтелігенція створила «одну освічену мову — польську», тому русинська (українська) мова є наріччям мови польської, а не російської, і що він сам, прийнявши мову польську, як священник не перестав бути добрим русином, оскільки розмовляє освіченою, літературною русинською мовою. Правда, він пригадує, що колись отці говорили «своимъ простымъ нажемъ» і зверталися до дідача-магната: *«добрыдень, пане, що добраго въ світі чуваты?»* (Крыж-2, 123–126). Всі ознаки життя греко-католицького священника говорять про те, що він проживав його в річищі панівної польської культури, показовий приклад — обрання гувернантки польки для виховання його дітей, які, як правило, у дорослому віці вже будуть пов'язані з польським середовищем та католицькою вірою. Піддавшись асиміляції, греко-католицький священник не має мовної стійкості: у міжособистісній комунікації з селянами чи виголошуючи проповіді з церковної кафедри він перейшов на польську мову. Полонізаційні процеси в соціогрупі «греко-католицьке духовенство» підтверджують і рапорти царської жандармерії в 60-ті роки про польську мову священників у домашньому вжитку [Федорик : 108], і документи про те, що єпископ Іван Терашкевич (1793–1863), з 1851 р. адміністратор Холмської єпархії, радив українським селянам задовольняти свої духовні потреби в костелі [Власовський : 244].

Функції російської мови царська влада почала спершу впроваджувати в адміністрації та гімназії з 1840 р., але не в церковноосвітній сфері. У греко-католицькій семінарії в Холмі замість латинської мови викладання була польська мова, в окремих унійних школах релігію викладали теж польською мовою. Правда, функції російської мови як офіційної виразно міцніли у зв'язку з діяльністю окремих представників влади, наприклад князя В. Черкаського. На посаді головного директора внутрішніх і духовних справ у Привіслінському краї (працював тут у 1864–1868 рр.) він розбудував шкільництво (початкове й середнє) російською мовою, особливо звертав увагу на доступ до освіти бідного населення. За його каденції вчителями могли бути тільки росіяни. Уже на період 1866 р. греко-католики мали 7 середніх навчальних закладів (гімназій і прогімназій) з російською мовою викладання. Очевидець зауважує, що підтримка населенням цих закладів свідчила про сприйняття освіти «в духе русской народности» і що до 1866 р. середніх закладів з польською мовою навчання практично не залишилося (Крыж-1, 366).

Упровадження російської мови в церковноосвітню сферу викликало протидію греко-католицького єпископа-номіната Івана Калинського, який з 1863 р. став адміністратором Холмської єпархії, одна з причин його спротиву — мовне питання в семінарії [Gątarezyk : 34]. Владика наполягав на викладанні богословських предметів в Холмській унійній семінарії латинською мовою, а не російською. Викладачі також стверджували про незнання російської мови й відсутні приписи щодо викладання унійного богослов'я російською мовою. Як наслідок, у цій семінарії деякі дисципліни проводили польською мовою аж до заслання владика І. Калинського² на Вятку в 1866 р.

² Єпископ Іван Калинський, як і його сини та доньки, брав участь у польському повстанні 1863 р. [див.: Власовський : 244].

(хоча в семінарії з 1865 р. вже викладали російську мову та словесність як навчальну дисципліну). Були й інші форми неприйняття з боку викладачів та семінаристів російської мови. Наприклад, від 24-х учнів семінарії надійшло прохання про невідповідність навчання богословських курсів російською мовою і потребу їх викладання латинською мовою. В. Черкаський, який добре знав латину, зробив навчальний експеримент: викладач прочитав лекцію латинською мовою і попросив учнів переказати зміст, проте ніхто його не відтворив (труднощі були вже на рівні конструювання речень), тоді викладач прочитав текст російською мовою і учні його повторили. Питання латинської мови відпало (Крыж-1, 368).

Російська влада дбала про освіту. У промові на І Всеслов'янському з'їзді в Москві в 1867 р. князь В. Черкаський порівнював: на один мільйон населення в Тульській губернії є одна чоловіча гімназія, а на території Польщі влада створила вже 24 (Речь..., 286). З розвитком освіченості «русского», як офіційно називали українців, населення Холмщини та Підляшшя влада пов'язувала підсилення його російської ідентичності.

У 1864–1875 рр. відбувалися реформи греко-католицького обряду, тобто вилучення з культово-обрядової практики елементів римо-католицького обряду. Подібні втручання, як «очищення» від латинізації і полонізації, викликали незадоволення і в парафіян, і серед духівництва. У цих умовах влада використала в ролі союзників галицьких греко-католицьких священників москвофільської орієнтації, які прискорили «очищення» обряду і ліквідацію унії [Федорик : 30]. Їх діяльність оцінив князь В. Черкаський у 1867 р., аналізуючи відносини між Польщею і Росією після січневого повстання 1863–64 рр. Високопосадовець згадує *польський народ, польське селянство, «русских» галичан*, бо Галичина — це «искони Русській край», стверджує, що греко-уніятське духовенство в Галичині відіграє рятівну для «русской народности» роль (Речь..., 288–289). Правда, на думку проф. Н. Стоколос, ці греко-католицькі священники до кінця не усвідомлювали, що йдеться не про очищення Унійної церкви від латинських упливів, а про скасування в Російській імперії останньої єпархії цієї церкви [Стоколос : 78]. Описані події зумовили опозицію «польська мова — російська мова» в суспільному вжитку українського населення.

Після польських повстань 1830–1831 рр. і 1863–1864 рр., у яких брали участь й українці (селяни та греко-католицьке духовенство), царська влада вирішила зупинити польський вплив і вдалася до заміни греко-католицького віросповідання на православне та об'єднання Холмської єпархії з Російською православною церквою. Дії влади зачіпали найінтимнішу сферу людської душі, тому українське населення стало до фізичної оборони своїх релігійних почувань і навіть гинуло за «свого Бога» (як ті 13 селян, греко-католиків, з с. Пратулин у 1874 р., яких Папа Римський Павло II беатифікував як мучеників за віру в 1996 р.) [Мацюк : 28]). І все ж офіційно 11 травня 1875 р. за указом Святійшого Синоду (від 1 травня) унійну Холмську єпархію приєднано до православної Варшавської, у результаті чого постанала Холмсько-Варшавська єпархія. Українські греко-католики Холмщини та Підляшшя стали православними (нагадаємо, що на інших землях поділеної наприкінці XVIII ст. Польщі примусова православізація відбулася 1839 р., тоді два мільйони українців і білорусів греко-католиків ураз стали православними) [Мацюк: 24]. Зміна обряду перетворювала опозицію «польська мова — російська мова» у справжній двобій між суспільними функціями

цих мов. Це протистояння мало політичну природу: польські діячі не бажали миритися з думкою про етнографічну Польщу, а царська влада не приймала факту польського панування на «русской земле»; про автохтонних носіїв української мови ніхто не думав. Як примусова православизація греко-католиків 1875 р. позначилася на ієрархії функцій мов у суспільному вжитку українського населення?

У церквах Холмської православної єпархії літургія здійснювалася церковнослов'янською і, як зазначає проф. В. Кубійович, після 1875 р. російська влада залишала українську мову проповідей та деякі церковні обряди ще з часів унії [Кубійович : 295]. Цьому посприяв указ Святійшого Синоду від 4 травня 1875 р. про дозвіл використовувати унійні традиції, які не перечили православним канонам [Федорик : 148].

Віднайдені нові архівні документи дозволяють зрозуміти, як російська мова входила у проповіді. У рік зміни обряду (1875 р.) у Холмській єпархії було 5 типів священників: активні та помірковані прихильники латинізованого унійного обряду («місцеві» та «галичани», тобто ті греко-католицькі духівники, які приїхали з Галичини), прибічники східного обряду та самостійності греко-католицької церкви («місцеві» та декілька осіб з групи «галичани»), прихильники східного обряду, готові до об'єднання з православними («галичани», як правило, москвофіли, і частина «місцевих») [Федорик : 133]. Саме галицькі священники, які орієнтувалися на російську культуру, першими запровадили пізніше російську мову у проповідях, хоча спочатку і вживали говірку місцевих українців. Увага до неї не була свідченням їхнього українофільства, а кроком в «очищенні» обряду від польських впливів. Цікаво, що духівники з групи «місцевих» полонофільської орієнтації теж перейшли у проповідях з польської мови на українську мову місцевого населення, але вже зі страху перед російськими репресіями, хоча серед греко-католицького духовенства були й такі, які не знали ні церковнослов'янської, ні російської, лише польську та українську мови [Федорик : 133–135].

Звичайно, живою мовою населення могли проповідувати хіба що священники, колишні місцеві чи прибулі з Галичини греко-католики, тому що представники православного духовенства з Росії, які з часом становили вже більшість на території Холмщини і Підляшшя, мови місцевого населення не знали. Проповіді російською мовою, уроки релігії, ведення документації теж сприяли поширенню суспільних функцій російської мови.

За одними даними, 1875 р. на період скасування унії в колишній Холмській дієцезії було 309 146 осіб (Інтерп., 710), за іншими — понад 246 тис. греко-католиків (Соб., 13). Правда, ще на початку XX ст. залишалися «упорствующіе», або «опірні» — ті українці, які бойкотували православ'я. Про це згадує в спогадах митрополит Євлогій (Георгієвський), у 1897 р. ректор Холмської семінарії³.

³ Пізніше владика був єпископом Люблінським, архієпископом Варшавським і Привіслянським (1905–1906), архієпископом Холмським (1912–1914). З 1905 р., вже як єпископ, він часто розглядав письмові подання про перехід на католицьку віру. З нею пов'язував колонізацію «питомо російських земель» Холмщини і Підляшшя. Оскільки колонізація охоплювала різні вікові групи населення, починаючи від дітей, єпископ Євлогій сформулював програму відродження, як він писав, «російської національної самосвідомості» місцевого українського населення шляхом використання російської мови та російського фольклору. Такі рішення впливали з державної ідеології: великоруси, малоруси і білоруси — це російський народ, носій російської мови, діалектом якої є малоруське наріччя (населення Холмщини та Підляшшя

Коли в квітні 1905 р. вийшов царський указ «Про зміцнення основ віротерпимості», який, правда, виключав перехід до греко-католицького віросповідання, майже 200 тис. осіб, не так давно навернених у православ'я, перейшли до римо-католицької церкви, «віддаючи себе в жертву неминучій колонізації», як писав Мирон Кордуба в 1917 р. [Кордуба : 21–22]. Однозначної інформації про кількість українців немає: холмчанин і водночас польський науковець Олександр Колянчук у спогадах зазначає про перехід 170 тис. русинів Холмщини і Підляшшя на католицьке віросповідання в 1905–1909 рр. (Колян., 442), а документ від Загальноукраїнської Національної Ради 1915 р. фіксує 118 тис. українців (Док-3, 691). Зміна віросповідання відчутно зміцнювала в майбутньому суспільні функції польської мови: в першому поколінні віряни зберігали українську мову як мову міжособистісної комунікації, однак уже їхні діти часто переходили на польську мову. Водночас є дані, що на період 1909 р. на Холмщині та Підляшші проживало 493 134 поляків (46,7 %), 359 490 українців (33,7 %), 144 839 євреїв (13,6 %), 38 422 німців (3,5 %), 26 319 росіян (2,5 %) [Макар 2013] (додамо, що державний перепис населення в 1909 р. не виокремлював українців та росіян, вони входили в спільну рубрику «русские», однак кількість етнічних росіян була незначна)⁴. У цілому царський указ 1905 р. про зміну обряду визначив перспективи звуження функцій української мови як мови міжособистісного спілкування на території Холмщини і південного Підляшшя вже в умовах II Речі Посполитої (1918–1939), де колонізації активно сприятиме освітня та церковна державна політика.

Чи мали українці шанси для розвитку суспільних функцій української літературної мови? Після революції 1905 р. на Холмщині та Підляшші вперше на короткий період почало відроджуватися національно-культурне життя. Ініціаторами поширення українських ідей виявилися представники нечисленної української інтелігенції: наприкінці 1906 р. і в 1907 р. створено українські товариства «Просвіти» (в Сідлеці, Грубешові, в с. Кобилянках Надбужних Більського повіту), почали виникати різні гуртки, які їздили по селах і організовували українські концерти й вистави. У 1907 р. в Грубешові вийшла перша українська газета «Буг», але весь наклад забрала поліція. Пізніше, не маючи можливості видавати часопис українською мовою, група українських діячів почала видавати у Бересті (сучасний Брест) газету «Западный Буг», яка проіснувала недовго, інформуючи про життя українців Холмщини. У тому ж 1907 р. почала виходити у Холмі газета «Братская Беседа» як орган «Народно-Просветительного Общества Холмской Руси», головним редактором якої був учитель Холмської семінарії, у майбутньому перекладач Святого Письма українською мовою Михайло Кобрин. Саме ця газета друкувала частину матеріалів українською мовою, але російським правописом. Читачі вперше отримали шанс читати твори українських авторів, зокрема Т. Шевченка, П. Куліша та ін. [Кравчук : 82–83]. Так у період

було для владики, як і для всієї російської державної влади, «исконно русским»). Як російський високопосадовець і єпископ Російської православної церкви Євлогій робитиме все для зміцнення російськості цих територій, аж до виокремлення їх у самостійну російську губернію (як член II і III Державних Дум він лобював цей закон).

⁴ О. Соболевський наводив інші цифри. За його даними, на період 1910 р. все населення становило 450 тис. осіб, з них православних 300 тис., католиків 150 тис., поляків 150 тис., євреїв 70 тис. (Соб., 13).

зменшення носіїв української мови українська інтелігенція зробила спробу пробудити населення з русинської / руської / православної самоідентифікації до української.

Щоб запобігти подальшій полонізації територій Холмщини й Підляшшя, царська влада вдається до ще одного кроку асиміляції не польського населення — виокремлення зі складу Королівства Польського Холмської губернії як адміністративної одиниці у склад Росії. Думка про об'єднання територій навколо м. Холм (мовляв, це місце резиденції «знаменитого руського князя» Данила Галицького) виникла ще 1865 р. Тоді у суспільний дискурс чи не вперше потрапили терміни на позначення українців Холмщини і Підляшшя: *русин*, *русини*, «*холмские малороссы*», «*холмській украинець*», «*польско-руський хлопець*», «*русское населеніє*» (Фил., XV–XX). Правда, в наукових розвідках перед виокремленням губернії відповідник *руській* конкретизувався: населення Холмщини, яке охоплювало холмчаків та підляшуків, було *малорусскимъ*, на південній частині проживали *степняки*, на північній — *поліщуки* (Соб., 12).

За офіційною версією, кордони нової губернії на основі земель Холмщини і Підляшшя формувалися не за конфесійним принципом, а на основі даних про мову: всіх, хто вказав мову «малоруську» як рідну, визнали «руськими», тобто православними [Циунчук : 190–193]. Адміністративне виокремлення територій Люблінської та Сідлецької губерній зі складу земель Польського Королівства дозволив закон від 6 липня 1912 р. [Кордуба : 19]. Перед утворенням Холмської губернії у Холмському, Володавському та Грубешівському повітах кількість православних переважала, а в Томашівському була майже такою, як і кількість римо-католиків [Кордуба : 29] (хоча існує думка, що ці статистичні дані, умотивовуючи відокремлення Холмської губернії, були заздалегідь спеціально сфальшовані — Док-1, 680). Єпископ Євлогій, який став на чолі православної Холмської єпархії, отримав у підпорядкування 330 парафій. Цікаво, що знову уніфіковані показники щодо носіїв української та польської мов на цій території відсутні. Ю. Макар стверджує: у 1912 р. на Холмщині та Підляшші проживало 464 тис. русинів (українців), 268 053 поляків, з числа перших майже 340 тис. засвідчили під час перепису населення в Королівстві Польському перед створенням Холмської губернії про «малоруську» як свою рідну мову [Макар 2006 : 200]. Дещо інші дані в І. Крип'якевича — на його думку, в 1914 р. Холмська губернія мала 327 322 православних, які становили 36,5 % від усього населення, та 404 633 католиків [Крип'якевич] (можливо, остання цифра включала не тільки поляків, але й тих українців, які 1905 р. перейшли в римо-католицьке віросповідання).

Приєднання Холмської губернії до складу Росії вплинуло на функції мов. Етнографічна ситуація сформувала різні ролі мов. Якщо офіційні функції однозначно виконувала російська мова, то мовами міжособистісної комунікації, крім української, була й польська. Наприклад, населення православне, українське за походженням, у побуті все ж використовує польську мову, а в іншому випадку жителі села — римо-католики розмовляють у побуті українською [Шевчук : 96]. Оскільки створення цієї губернії мало за мету відірвати місцеве населення від польських впливів і закріпити єдність з Росією через православ'я, то це автоматично вивищувало офіційні функції російської мови щодо польської.

Крім адміністративної сфери, російська мова у Холмській губернії стала мовою освіти. Перед Першою світовою війною тут були гімназії та семінарія, 550 початкових шкіл різних типів. Населення Холмщини й Підляшшя мало високий показник грамотності: на період 1909 р. на 100 осіб частка письменних становила 64,8 % чоловіків і 37,9 % жінок [Шевчук : 99]. Українці могли отримати фах учителя, медика чи стати військовим. Села мали бібліотеки з російськими книжками і 4-класну школу з російською мовою викладання. Правда, були випадки, коли релігійні книжки читали з українською вимовою (Карв., 221).

Використана джерельна база дозволяє наблизитися до розуміння індивідуальної комунікативної практики православних українців на прикладі соціолінгвістичного портрета Василя Дмитріюка, народженого 1890 р. в с. Костомлоти (Сідлецька губернія), де проживали українці-«малороси», «хахли» (самоназва в селі) (Дмитр., 9). Правда, потрібно врахувати, що В. Дмитріюк — елітарна мовна особистість (це український діяч періоду УНР і Української Держави гетьмана П. Скоропадського, один з перших представників від Холмщини й Підляшшя в Українській Парламентній Презентації після виборів до сейму 1922 р. в II Речі Посполитій). Мовою спілкування членів його сім'ї була «проста мова» (так тоді називали українську), мовою навчання — російська (Холмська духовна семінарія, медичний факультет Варшавського університету). В. Дмитріюк дізнався про українську мову, коли прочитав «Кобзар» Тараса Шевченка. Упродовж свого життя він удосконалював знання мови через твори української літератури і як носій українських цінностей був переконаний у потребі поширення суспільних функцій української літературної мови. Спогади В. Дмитріюка підтверджують реальний шанс отримати російськомовну освіту і свідчать про роль самоосвіти в засвоєнні українськомовного літературного стандарту.

Російська мова в адміністрації, доступ українців до російськомовної освіти⁵ та богослужіння церковнослов'янською мовою з російською вимовою, російська мова в Православній церкві (як про це свідчать метрики про народження за 1875–1915 рр., заповнені російською мовою) — усі ці сфери визначали суспільні функції російської мови у статусі офіційного коду для українців Холмщини і Підляшшя. Українська мова залишалася мовою міжособистісного спілкування українського населення, яку знали й інші меншини⁶. Її літературний стандарт у той час зазнавав кодифікації та стандартизації і міг бути відомий невеликому колу інтелігенції, яка займалася самоосвітою. Крім того, українці, живучи часто в оточенні польського населення, володіли й польською мовою.

Однак у 1914–1915 рр. українське населення було втягнуте в театр військових дій Першої світової війни, тобто вже другий геополітичний вплив вирішував хід усього суспільного життя українського населення, формуючи, звичайно, ознаки мовної ситуації. Є документ, який фіксує склад населення Холмської губернії в той час: 60 % становили українці, 2 % — росіяни, 20 % — поляки, 4 % — німці, 14 % — євреї (Док-4, 680). Війна розпочалася

⁵ Поляки після закінчення університету розмовляли російською мовою без акценту (Войт., 25).

⁶ Українською мовою до російського військового командування в 1915 р. зверталися найстарші посланці від єврейської громади з проханням порятувати від ґрабунків (Войт., 13).

на Холмщині влітку 1914 р. Російська влада свідомо викликала в населення спершу страх і паніку (оскільки запущені російською пропагандою чутки доносили до населення про звірства й наругу над людьми австро-угорської та німецької армій⁷), а потім за допомогою козачих загонів спонукала відреагувати на наказ про біженство у зв'язку з відступом російської армії. Насправді влада боялася, щоб австрійці та німці не рекрутували чоловіче населення Холмщини, тому й зреалізувала відомий з французько-російської війни 1812 р. шлях «спаленої землі» [Жванко : 35–36]. За однією версією, у 1915 р. 300 тис. українців [Макар Т. 2 : 202]⁸ з прифронтових територій вирушило у біженство в 37 губерній Росії, за іншою — всіх виселенців з Холмської губернії було 450–500 тис. (Олес., 21). (Не всі змогли перенести дорогу і труднощі адаптації, наприклад, до умов Туркестану чи Сибіру; у Києві 1917 р. з'їзд делегатів від холмсько-біженецьких організацій прийняв постанову про самовизначення тільки 350 тис. «холмсько-підляських русинів як частини українського народу») (Олес., 22).

Третій раз геополітика втрутилася в розвиток мовної ситуації восени 1915 р., коли на землях Холмщини й Підляшшя, на яких залишилося приблизно 25 тис. українського населення [Кондрач : 186–194; Макар 2014 : 202], почали працювати нові військові окупаційні адміністрації: австро-угорська — на Холмщині, німецька — на Підляшші. Вони несли різні перспективи для розвитку функцій мов. Наприклад, на території Холмщини за рішенням військового генерал-губернатора від 17 жовтня 1915 р. мали функціонувати німецька, польська та українська мови (Док-1, 679), але після розслідування біженства — німецька та польська (Док-2, 687)⁹. (На думку Д. Дорошенка, влада відстоювала інтереси поляків в обмін на їхню підтримку в парламенті, і це було пояснення, чому в окупованих повітах в адміністрації залишилися польські працівники та функціонувала польська мова [Дорошенко : 223].) Склавши присягу на вірність імператорові Австро-Угорщини, учителі шкіл почали викладати в початкових класах німецьку мову, а всі, колись російські, школи стали польськими. Крім цього, територію почали заселяти польські колоністи, у результаті виникло 230 нових колоній, які вплинули на зміну етнічного складу населення. Та й сама австрійська окупаційна влада пізніше переселяла українське населення, яке поверталось з біженства, до центральних і західних воєводств Польщі [Макар Т. 1 : 157–158].

Отже, за період 1815–1915 рр. геополітика тричі визначала напрями формування мовної ситуації на Холмщині та Підляшші. Перший раз — з 1815 р. як часу підпорядкування Королівства Польського Росії і до 1914 р., тобто початку Першої світової війни, на початках мовна ситуація формувалася навколо функцій польської мови, а після православізації греко-католиків у 1875 р. і виокремлення Холмської губернії як адміністративної одиниці Росії в 1912 р. — навколо функцій російської мови. Другий раз вплив геополітики зреалізували бойові дії на території Холмщини і Підляшшя в 1915 р.,

⁷ Спогади лікаря (Войт.).

⁸ У першому томі є уточнення, що, можливо, йдеться про 300 тис. депортованих осіб з усіх українських земель [Макар Т. 1 : 145].

⁹ На період 1914–1915 рр. зменшення українського населення дозволяють проілюструвати дані австрійської окупаційної влади. У Білгорайському, Грубешівському та Холмському повітах налічувалося 473 116 жителів, вибула 274 651 особа. З них 185 281 були українці, їхня частка у цих повітах зменшилася на 92% (див.: [Макар 2014 : 239]).

коли мовну ситуацію характеризувало вилучення із систематичного вжитку української мови, носіїв якої влада депортувала в 37 губерній Росії. Втретє геополітика втрутилася в розвиток мовної ситуації восени 1915 р. з приходом нової окупаційної влади. Тоді мовну ситуацію визначали вже дії нових військових адміністрацій, австро-угорської (на Холмщині) та німецької (на Підляшші), які актуалізували функції німецької мови як мови нової влади та зміцнили функції польської мови, оскільки її носії почали прибувати в залишені українцями та відразу спалені російськими козаками села.

Політичні чинники зумовили зменшення кількості носіїв української мови: після дозволеного переходу з православ'я у римо-католицьку віру за згаданим царським указом 1905 р. та у зв'язку з депортацією українців у 1915 р. Перейшовши на католицьке віросповідання в 1905 р., перше покоління українців ще використовувало українську мову, друге ж поступово переходило на польську мову і ставало двомовним, а часто і польськомовним (у 1918 р. території Холмщини і Підляшшя потраплять до складу II Речі Посполитої), поповнюючи ряди нової соціогрупи спольщених українців, «калакутів».

Комунікативні практики українців передбачали різну взаємодію мов. Українська мова як код мала діалектну природу, українці говорили «по своєму», «простою мовою» чи «руською мовою», яка була засобом міжособистісної комунікації, і тільки до 1831 р. — мовою проповідей у греко-католицькій церкві, де богослужіння проводилися церковнослов'янською з українською вимовою. Селяни були єдиною верствою, яка мало піддалася полонізації до 1875 р. (правда, були села, де українське населення переходило на польську мову). Залежно від місця народження православного священника українська мова могла звучати у проповідях і після 1875 р. Шкіл з українською мовою навчання не було, літературну мову знали лише ті, хто займався самоосвітою. Українське населення проживало у 1815–1915 рр. під офіційним визнанням свого русинства чи «руськості», тому що дійшло своєї української самототожності лише в умовах біженства: у 1917 р. 350 тис. виселенців заявили про свою належність до української нації і за мирним договором у Бересті (Брест) потрапили до складу УНР.

Польська мова поступово стала ознакою мовного вжитку міщан і греко-католицьких священників до 1875 р. У школах був предмет «польська мова», після 1831 р. почали звучати і проповіді польською мовою. Польська мова з часом стала мовою міжособистісної комунікації українців, формувалася польсько-українська двомовність. Хоча з огляду на існування змішаних територій польська мова залишалася в мовному вжитку українців, з 1875 р. і до 1915 р. її вплив на офіційному рівні замінила російська мова (полонізаційний процес відновився в роки II Речі Посполитої після 1918 р.).

Функції російської мови почали впроваджуватися в освітнє життя з 1840 р. і зміцніли в статусі офіційного коду в результаті спланованого царською владою обов'язкового переходу українців у православ'я в 1875 р., виокремлення Холмської губернії в 1912 р. та розвитку можливостей російськомовної освіти для населення (включно до Першої світової війни).

Літературну українську мову, яка перебувала на стадії кодифікації та стандартизації, знали лише ті з освічених представників інтелігенції, хто займався самоосвітою і читав українську літературу.

За ознакою «асиміляційна взаємодія мов» життя українців протікало в умовах спершу полонізації — і в цьому частково був вияв опору польсько-

го і непольського населення царській владі як окупаційній після повстань 1831 р. і 1863–64 рр., а потім і русифікації — після спланованого владою переходу греко-католиків у православ'я, розвитку закладів освіти та утворення на базі Люблінського та Сідлецького воєводств Холмської губернії як самостійної адміністративної одиниці в складі Росії.

Звичайно, використана джерельна база дозволяє зробити лише перші кроки в розкритті цього періоду в перебігу мовної ситуації на Холмщині та Підляшші. Перспектива дослідження полягає у віднайденні інших релевантних джерел для аналізу мовної ситуації 1815–1915 рр. та у вивченні мовної ситуації 1915–1918 рр. на Холмщині, окупованій австро-угорськими військами, й на Підляшші під німецькою адміністрацією.

ЛІТЕРАТУРА

- Аркушин Г. Л. Хахлацька мова на Підляшші. *Українська мова*. 2019. № 1. С. 115–125.
- Власовський І. Нарис історії Української Православної церкви : у 4 т., 5 кн. Нью-Йорк ; Баунд Брук : Українська Православна Церква в США, 1977. Т. 3. (XVIII–XX ст.). 390 с.
- Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр.: [у 2 т.]. Т. 2 : Українська Гетьманська Держава 1918 року. Ужгород, 1930. Нью-Йорк, 1954. 351 с.
- Жванко Л. Біженство Першої світової війни в Україні : док. і матеріали (1914–1918 рр.). Харків : Харків. нац. акад. міськ. госп-ва, 2009. 360 с.
- Кондрач Я. ЕтнODEMOГРАФІЧНІ процеси на Холмщині в 1944–1947 рр. *Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* : зб. наук. пр. / відп. ред. М. Литвин. НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2010–2011. Вип. 3–4. С. 186–194.
- Кордуба М. Північно-Західна Україна. Відень : Накладом Союзу Визволення України, 1917. 91 с.
- Кравчук М. Українська преса Волині, Холмщини, Підляшшя та Полісся. *Українська книга*. Philadelphia : UK KYIV PUBLISHING, 1976. № 4. С. 81–85.
- Крип'якевич І. П. Холмщина. Львів : Вид. Союзу Визволення України, 1915. 32 с.
- Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії, 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету. Чикаго : Вид-во Миколи Денисюка, 1975. 664 с.
- Лесів М. Українські говірки у Польщі. Варшава : Український архів, 1997. 495 с.
- Макар Ю. Двічі позбавлені історичної батьківщини, або гірка доля холмсько-підляських українців. *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє* : щорічник. Тернопіль : Тернопіл. нац. економ. ун-т, 2014. Вип. 19. Ч. 1. С. 237–252.
- Макар Ю. Холмщина в роки німецької окупації. *Україна — Польща: важкі питання* : матеріали XI Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 26–28 квітня 2005. Варшава : Тирса, 2006. Т. 10. С. 200–231.
- Макар Ю. І. Холмщина. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2013. Т. 10: Т–Я. 784 с.
- Макар Ю., Горний М. та ін. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи : у 3 т. Чернівці : Букрек, 2011. Т. 1. 880 с.
- Макар Ю., Горний М., Макар В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи : у 3 т. Чернівці : Букрек, 2014. Т. 2. 900 с.
- Там само, 2015. Т. 3. 960 с.

- Мацюк Г. Православізація як суспільний феномен та категорія історичної соціолінгвістики. *Studia Ucrainica Varsoviensia*. Warszawa : Uniwersytet Warszawski. Katedra Ukrainistyki, 2019. Вип. 7. С. 23–34.
- Мицик Ю. А. Замойський собор української греко-католицької церкви 1720. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2005. Т. 3: Е–Й. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zamoysky_sobor (дата звернення: 08.12.2020).
- Федорик Ю. Православне духовенство в Царстві Польському в 1875–1905 роках : монографія. Донецьк : ЛАНДОН–XXI, 2013. 342 с.
- Федорів Ю. Організаційна структура Української Церкви. Торонто : НТШ в Канаді, 1990. Ч. 31. 214 с.
- Фроляк Л. Д. Тексти з Підляшшя як джерело діалектологічних досліджень. *Наук. вісн. Міжнар. гуманітар. ун-ту. Серія філол.* 2015. № 19. Т. 2. С. 61–65.
- Циунчук Р. А. Холмский вопрос в Государственной Думе: католики — православные — униаты/поляки — русские-малороссы? *Таврические чтения. 2013. Актуальные проблемы парламентаризма: история и современность. Международная научная конференция. Санкт-Петербург, Таврический дворец, 11–12 декабря 2013 г.* : сб. науч. ст. / под ред. А. Б. Николаева : в 2 ч. Санкт-Петербург : ЭлекСис, 2014. Ч. 1. С. 188–197.
- Шевчук Т. Є. Етносоціальна ситуація на Холмщині та Підляшші в першій чверті ХХ століття. *Історичний архів. Наукові студії* : зб. наук. праць. Миколаїв : Чорномор. нац. ун-т ім. Петра Могили, 2008. Вип. 1. С. 92–103.
- Auer A., Peersman C. et al. Historical sociolinguistics: the field and its future. *Journ. of Historical Sociolinguistics* 2015; 1(1). P. 1–12.
- Havránek B., Jakobson R. et al. Úvodem. *Slovo a slovestnost*. 1935. N 1. S. 1–7. URL: <http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php?lang=en&art=1> (дата звернення: 20.02.2021).
- Darquennes J., Vandenbussche W. Language and religion as a sociolinguistic field of study: some introductory notes. *Sociolinguistica. International Yearbook of European Sociolinguistics*. 2011. Vol. 25. P. 1–11. URL: https://www.researchgate.net/publication/291212783_Language_and_religion_as_a_sociolinguistic_field_of_study_some_introductory_notes (дата звернення: 11.02.2021).
- Gątczyk A. Dzieje parafii unickiej w Radzynie Podlaskim. URL: http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Radzynski_Rocznik_Humanistyczny/Radzynski_Rocznik_Humanistyczny-r2008-t6/Radzynski_Rocznik_Humanistyczny-r2008-t6-s28-54/Radzynski_Rocznik_Humanistyczny-r2008-t6-s28-54.pdf (дата звернення: 17.01.2021).
- Kołbuk W. Duchowieństwo unickie w środowisku społecznym pogranicza na ziemiach nadbużańskich w XVIII i XIX wieku. *Беларусазнаўчыя даследаванні* 10/2016. URL: <file:///C:/Users/user/Downloads/836-3212.pdf> (дата звернення: 21.01.2021).
- Kołbuk W. Przechodzenie unitów na obrządek łaciński w diecezji chełmskiej w XIX wieku. *Dzieło chrystianizacji Rusi Kijowskiej i jego konsekwencje w kulturze Europy* / red. R. Łużny. Lublin, 1988. S. 211–221.
- Korobowicz A. Stanowisko prawne obrządku greckounickiego w Królestwie Polskim (1815–1875). Lublin : Wydawnictwo Uniw. Marii Curie-Skłodowskiej, 1966. 259 s.
- Lewandowski J. Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772–1875. Lublin, 1996. 153 s.
- Planned intervention in language development. *Vachek J. Dictionary of the Prague School of Linguistics* / in collaboration with J. Dubský; ed. by L. Dušková. Amsterdam; Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 2003. P. 131.
- The Handbook of Historical Sociolinguistics / ed. by Hernández-Campoy and Conde-Silvestre. Malden, MA : Wiley-Blackwell, 2012. 674 p.

ДЖЕРЕЛА

- Войт. Войтоловский Л. По тыловым дорогам. 1915 год. Октябрь. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/voitolovsky_ln/02.html (дата звернення: 15.11.2017).
- Гавр. Гаврилук Ю. Оселі Північного Підляшшя. *Надбужаничина. Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінецьчина, Холмщина і Підляшшя* : істор.-мемуар. зб. Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1994. Т. 3. С. 495–532.
- Дмитр. Дмитріук В. Дорогами війни й миру. Спомини з додатками матеріалів до історії сім'ї. [Б. м.], 2012. 160 с. : іл.
- Док-1 Документи. Документи і матеріали з бібліотеки і архівів Канади: з Фонду Андрія Жука «Організація зайнятих українських земель». *Макар Ю., Горний М., Макар В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи*. Чернівці : Букрек, 2014. Т. 2. С. 678–682.
- Док-2 Документи. Буріан ан Турн у Тешені: Наказ № 1302 ц[ісарського] та к[оролівського] Мін[істерства] закордонних с[прав]про врегулювання питання організації української шкільної освіти в Холмщині та в окупованих австрійськими військами російських регіонах Волині, чие тривале перебування у складі Східної Галичини потрібно взяти до уваги. *Там само*, 2015. Т. 3. С. 686–687.
- Док-3 Документи. Загальноукраїнська Національна Рада до ц[ісарського] та к[оролівського] Мін[істерства] закордонних справ: Доповідна записка про національні стосунки на території старого Холмського губернаторства та оцінка приєднання даної області до поль[ського] Генералгубернаторства. *Там само*. С. 690–692.
- Док-4 Документи. Українське педагогічне об'єднання та українське об'єднання вчителів середньої школи «Вчительська громада» у Львові до цісарського та королівського міністерства зовнішніх справ: доповідна записка про потреби української шкільної освіти в російській окупаційній зоні. *Там само*. С. 679–680.
- Інтерп. Інтерпеляція посла д-ра Степана Барана до Прем'єр-міністра. *Надбужаничина, Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінецьчина, Холмщина і Підляшшя* : істор.-мемуар. зб., НТШ. Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто : Об'єднання надбужанців, 1986. Т. 1. С. 700–713.
- Карв. Карватюк-Пусько В. «Не ти будеш це жито збирати». *Кров українська, кров польська. Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах* / упоряд. М. Іваник. Торонто ; Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2014. С. 218–249.
- Колян. Колянчук О. Спомини про пережите. *Макар Ю., Горний М., Макар В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи*. Чернівці : Букрек, 2014. Т. 2. С. 442.
- Крыж-1 Крыжановский Е. М. Князь В. А Черкасский и холмские греко-униаты. *Крыжановский Е.М. Русское забужье (Холмщина и Подляшье)* : сб. ст. Предисл. И. П. Филевича. Санкт-Петербург : Тип. «Мирный труд», 1911. С. 203–369.
- Крыж-2 Крыжановский Е. М. Письма из Подлясья. *Там же*. С. 103–146.
- Крыж-3 Крыжановский Е. М. Послесловие. К письмам из Подлясья. *Там же*. С. 147–152.
- Олес. Олесіук Т. Кам'янець — золотий вінець (Спомин з 1919 року). Серед бурі. *Листи до приятелів*. Нью-Йорк, 1963. Кн. 1–2. С. 20–26.

- Путь... Путь моей жизни: Воспоминания Митрополита Евлогия (Георгиевского). Изложено по его рассказам Т. Манухиной. Париж : YMCA press, 1947. 678 с. : 17 л. ил., 1 л. портр.
- Речь... Речь во время первого Всеславянского съезда, на празднике в Москве, в Сокольничьей Роше 21 Мая 1867 года. *Князь В. А Черкасский. Его статьи, его речи и воспоминания о нем.* Москва : Тип. П. А. Лебедева, 1879. С. 283–289.
- Соб. Соболевский А. Холмская Русь в этнографическом отношении. Харьков : Тип. «Мирный Труд», 1910. 13 с.
- Фил. Филевич И. П. Предисловіе. К Холмскому вопросу. *Крыжановский Е. М. Русское забужье (Холмищина и Подлясье)* : сб. ст. Предисл. И. П. Филевича. Санкт-Петербург : Тип. «Мирный труд», 1911. С. V–XLVI.

REFERENCES

- Arkushyn H. L. (2019). Khakhlatska mova na Pidliashshi. *Ukrainska mova*. Kyiv, (1), 115–125. [In Ukrainian].
- Auer A., Peersman C., Pickl S., Rutten G., Vosters R. (2015). Historical sociolinguistics: the field and its future. *Journal of Historical Sociolinguistics*, 1(1), 1–12.
- Darquennes J., Vandenbussche W. (2011). Language and religion as a sociolinguistic field of study: some introductory notes. *Sociolinguistica. International Yearbook of European Sociolinguistics*. Vol. 25, 1–11. URL: https://www.researchgate.net/publication/291212783_Language_and_religion_as_a_sociolinguistic_field_of_study_some_introduutory_notes (last accessed: 11.02.2021).
- Doroshenko D. (1954). *Istoriia Ukrainy 1917–1923 rr.*: [u 2 t.]. T. 2: *Ukrainska Hetmanska Derzhava 1918 roku*. New York. [In Ukrainian].
- Fedoriv Yu., o. d-r. (1990). *Orhanizatsiina struktura Ukrainskoi Tserkvy*. Toronto: NTSh v Kanadi. Part 31. [In Ukrainian].
- Fedoryk Yu. (2013). *Pravoslavne dukhovenstvo v Tsarstvi Polskomu v 1875–1905 rokakh: monohrafiia*. Donetsk: LANDON-XXI. [In Ukrainian].
- Froliak L. D. 2015. Teksty z Pidliashshia yak dzherelo dialektolohichnykh doslidzhen. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriia filolohichna*, (19). Vol. 2, 61–65. [In Ukrainian].
- Gątarezyk A. (2008). Dzieje parafii unickiej w Radzynie Podlaskim. URL: http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Radzynski_Rocznik_Humanistyczny/Radzynski_Rocznik_Humanistyczny-r2008-t6/Radzynski_Rocznik_Humanistyczny-r2008-t6-s28-54/Radzynski_Rocznik_Humanistyczny-r2008-t6-s28-54.pdf (last accessed: 17.01.2021).
- Havránek B., Jakobson R., Mathesius V., Mukařovský J. et al. (1935). Úvodem. *Slovo a slovesnost*, (1), 1–7. URL: <http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php?lang=en&art=1> (last accessed: 11.02.2021).
- Koľbuk W. (2016). Duchowieństwo unickie w środowisku społecznym pogranicza na ziemiach nadbużańskich w XVIII i XIX wieku. *Bielarusaznaŭčyja dasliedavanni*, (10). URL: <https://journals.umcs.pl/sb/article/view/836> (last accessed: 21.01.2021).
- Koľbuk W. (1988). Przechodzenie unitów na obrządek łaciński w diecezji chełmskiej w XIX wieku. *Dzielo chrystianizacji Rusi Kijowskiej i jego konsekwencje w kulturze Europy*. R. Łużny (Ed.). Lublin, 211–221.
- Kondrach Ya. (2010–2011). Etnodemohrafichni protsesy na Kholmshchyni v 1944–1947 rr. *Ukraina — Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist : zbirnyk naukovykh prats*. M. Lytvyn (Resp. ed.). Lviv, (3–4), 186–194. [In Ukrainian].
- Korduba M. (1917). *Pivnichno-Zakhidna Ukraina*. Wien: Nakladom Soiuzu Vyzvolennia Ukrainy. [In Ukrainian].
- Korobowicz A. (1966). Stanowisko prawne obrządku greckounickiego w Królestwie

- Polskim (1815–1875). Lublin: Wydawnictwo Uniw. Marii Curie-Skłodowskiej.
- Kravchuk M. (1976). *Ukrainska presa Volyni, Kholmshchyny, Pidliashshia ta Polissia. Ukrainska knyha*. Philadelphia: UK KYIV PUBLISHING, (4), 81–85. [In Ukrainian].
- Krypiakevych I. P. (1915). *Kholmshchyna*. Lviv: Vydannia Soiuzu Vyzvolennia Ukrainy. [In Ukrainian].
- Kubiiiovych V. (1975). *Ukraintsi v Heneralnii Hubernii, 1939–1941. Istoriia Ukrainskoho Tsentralnoho Komitetu*. Chikago: Vydavnytstvo Mykoly Denysiuka. [In Ukrainian].
- Lesiv M. (1997). *Ukrainski hovirky u Polshchi*. Warszawa: Ukrainskyi arkhiv. [In Ukrainian].
- Lewandowski J. (1996). *Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772–1875*. Lublin.
- Makar Yu. (2006). *Kholmshchyna v roky nimetskoï okupatsii. Ukraina — Polshcha: vazhki pytannia: materialy XI Mizhnarodnoho seminaru istoriyiv «Ukrainsko-polski vidnosyny pid chas Druhoï svitovoi viiny»*. Varshava, 26–28 kvitnia 2005. Warszawa: Tyrsa. Vol. 10, 200–231. [In Ukrainian].
- Makar Yu. I. (2013). *Kholmshchyna. Entsyklopediia istorii Ukrainy*: Vol. 10: T–Ya. V. A. Smolii (Chief ed.) etc. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Makar Yu. (2014) *Dvichi pozbavleni istorychnoi batkivshchyny, abo hirka dolia kholmsko-pidliaskykh ukraintsiv. Ukrainska nauka: mynule, suchasne, maibutnie: shchorichnyk*. Ternopil: Ternopilskyi natsionalno-ekonomichnyi universytet, (19). Part 1, 237–252. [In Ukrainian].
- Makar Yu., Hornyi M., Makar V. (2014). *Vid deportatsii do deportatsii. Suspilno-politychne zhyttia kholmsko-pidliaskykh ukraintsiv (1915–1947). Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty*: in 3 vols. Chernivtsi: Bukrek. Vol. 2. [In Ukrainian].
- Ibidem. Vol. 3. [In Ukrainian].
- Makar Yu., Hornyi M. ta in. *Vid deportatsii do deportatsii. Suspilno-politychne zhyttia kholmsko-pidliaskykh ukraintsiv (1915–1947). Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty*: in 3 vols. Chernivtsi: Bukrek. Vol. 1: Doslidzhennia. [In Ukrainian].
- Matsiuk H. (2019). *Pravoslavizatsiia yak suspilnyi fenomen ta katehoriia istorychnoji sotsiolinhvistyky. Studia Ucrainica Varsoviensia*. Uniwersytet Warszawski. Katedra Ukrainistyki. Warszawa, (7), 23–34. [In Ukrainian].
- Mytsyk Yu. A. (2005). *Zamoïskyi sobor ukrainskoï hreko-katolytskoï tserkvy 1720. Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Vol. 3: E–I. V. A. Smolii (Chief ed.) etc. Kyiv: Naukova dumka. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zamoysky_sobor (last accessed: 08.12.2020). [In Ukrainian].
- Planned intervention in language development (2003). *Vachek J. Dictionary of the Prague School of Linguistics*. In collaboration with Josef Dubský, ed. by Libuše Dušková. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 131.
- Shevchuk T. Ye. (2008). *Etnosotsialna sytuatsiia na Kholmshchyni ta Pidliashshi v pershii chverti XX stolittia. Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii: zbirnyk naukovykh prats*. Mykolaiv: Chornomorskyi natsionalnyi universytet im. Petra Mohyly. (1), 92–103. [In Ukrainian].
- The Handbook of Historical Sociolinguistics. (2012). Hernández-Campoy and Conde-Silvestre (Eds.). Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Tsyunchuk P. A. (2014). *Holmskij vopros v Gosudarstvennoj Dume: katoliki — pravoslavnye — uniaty/polyaki — russkie-malorossy? Tavricheskie chtenija. 2013. Aktual'nye problemy parlamentarizma: istoriya i sovremennost'*. Mezhdunarodnaya nauchnaya konferenciya. Saint Petersburg, Tavricheskij dvorec, 11–12 dekabrya 2013 g.: sbornik nauchnykh statej. A. B. Nikolaev (Ed.): in 2 parts. Saint Petersburg: YelekSis. Part 1, 188–197. [In Russian].
- Vlasovskiy I. (1977). *Narys istorii Ukrainskoi Pravoslavnoi tserkvy: u 4 t., 5 books*. New York; Baund Bruk: Ukrainska Pravoslavna Tserkva v SShA. Vol. 3. (XVIII–XX st.). [In Ukrainian].

Zhvanko L. (2009). Bizhenstvo Pershoi svitovoi viiny v Ukraini: Dokumenty i materialy (1914–1918 rr.). Kharkiv: Kharkivska natsionalna akademiia miskoho hospodarstva. [In Ukrainian].

SOURCES

- Dmytr. Dmytriuk V., d-r. (2012). Dorohamy viiny y myru. Spomyny z dodatkamy materialiv do istorii simii. [In Ukrainian].
- Dok-1 Dokumenty. (2014). Dokumenty i materialy z biblioteki i arkhiviv Kanady: z Fondu Andriia Zhuka «Organizatsiia zainiatykh ukrainskykh zemel». Makar Yu., Hornyi M., Makar V. *Vid deportatsii do deportatsii. Suspilno-politychne zhyttia kholmsko-pidliaskykh ukraintsiv (1915–1947). Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty.* Chernivtsi: Bukrek. Vol. 2, 678–682. [In Ukrainian].
- Dok-2 Dokumenty. (2015). Burian an Turn u Tesheni: Nakaz № 1302 ts[isarskoho] ta k[orolivskoho] Min[isterstva] zakordonnykh s[prav] pro vrehuliuvannia pytannia orhanizatsii ukrainskoi shkilnoi osvity v Kholmschyni ta v okupovanykh avstriiskomy viiskomy rosiiskykh rehionakh Volyni, chyie tryvale perebuvannia u skladi Skhidnoi Halychyny potribno vziaty do uvahy. *Ibid.* Vol. 3, 686–687. [In Ukrainian].
- Dok-3 Dokumenty. (2015). Zahalnoukrainska Natsionalna Rada do ts[isarskoho] ta k[orolivskoho] Min[isterstva] zakordonnykh sprav: Dopovidna zapyska pro natsionalni stosunki na terytorii staroho Kholmskoho hubernatorstva ta otsinka pryednannia danoi oblasti do pol[skoho] Heneralhubernatorstva. *Ibid.* Vol. 3, 678–682. [In Ukrainian].
- Fil. Filevich I. P. (1911). Predislovie. K Holmskomu voprosu. *Kryzhanovskij E. M. Russkoe zabuzh'e (Holmshchina i Podlyash'e): sbornik statej.* Predislovie I. P. Filevicha. Saint Petersburg: Tipografiya «Mirnyj trud». S.V–XLVI. [In Russian].
- Havr. Havryliuk Yu. (1994). Oseli Pivnichnoho Pidliashshia. *Nadbuzhanschchyna. Sokalshchyna, Belzchyna, Radekhivshchyna, Kaminechchyna, Kholmschyna i Pidliashshia: istorychno-memuarnyi zbirnyk.* New York; Paris; Sydney; Toronto. *Ibid.* Vol. 3, 495–532. [In Ukrainian].
- Interp. Interpelatsiia posla d-ra Stepana Barana do Premier-ministra. (1986). *Nadbuzhanschchyna: Sokalshchyna, Belzchyna, Radekhivshchyna, Kaminechchyna, Kholmschyna i Pidliashshia: istorychno-memuarnyi zbirnyk, NTSh.* New York; Paris; Sydney; Toronto: Obiednannia nadbuzhantsiv. Vol. 1, 700–713. [In Ukrainian].
- Karv. Karvatiuk-Pusko V. (2014). «Ne ty budesh tse zhyto zbyraty». *Krov ukrainska, krov polska. Trahediia Kholmschyny ta Pidliashshia v rokakh 1938–1948 u spohadakh.* Myroslav Ivanyk (Ed.). Toronto; Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki, 218–249. [In Ukrainian].
- Kolian. Kolianchuk O. (2014). Spomyny pro perezhyte. Makar Yu., Hornyi M., Makar V. *Vid deportatsii do deportatsii. Suspilno-politychne zhyttia kholmsko-pidliaskykh ukrajintsiv (1915–1947). Doslidzhennia. Spohady. Dokumenty.* Chernivtsi: Bukrek. Vol. 2, 442. [In Ukrainian].
- Kryzh-1 Kryzhanovskij E. M. (1911). Knyaz' V. A. Cherkasskij i holmskie grekouniaty. *Russkoe zabuzh'e (Holmshchina i Podlyash'e): sbornik statej.* Saint Petersburg: Tipografiya «Mirnyj trud», 1911. S. 203–369. [In Russian].
- Kryzh-2 Kryzhanovskij E. M. (1911). Pis'ma iz Podlyash'a. *Ibid.* 103–146. [In Russian].
- Kryzh-3 Kryzhanovskij E. M. (1911). Posleslovie. K pisjmam iz Podlyasja. *Ibid.* 147–152. [In Russian].
- Oles. Olesiuk T. (1963). Kamjanets — zoloty vinets (Spomyn z 1919 roku). Sered

- huri. *Lysty do pryiateliv*. New York. Book. 1–2, 20–26. [In Ukrainian].
- Putj... Put' moej zhyzni: Vospominaniya Mitropolita Yevlogiya (Georgievskogo). (1947). Izložheno po yego rasskazam T. Manuhinoj. Paris: YMCA press. [In Russian].
- Rech... Rech' vo vremya pervago Vseslavyanskago s'ezda, na prazdnike v Moskve, v Sokol'nich'ej Roshche 21 Maya 1867 goda. (1879). *Knjaz' V. A. Cherkaskij. Yego statji, yego rechi i vospominaniya o nem.* Moscow: Tipografiya P. A. Lebedeva, Gazetnyj pereulok, d. Korzinkina, 283–289. [In Russian].
- Sob. Sobolevskij A. (1910). Holmskaja Rus' v etnograficheskom otnoshenii. Kharkiv: Tipografiya «Mirnyj Trud». [In Russian].
- Voyt. Voytolovskij L. (1915). Po tylovym dorogam. 1915 god. Oktyabr'. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/voitolovsky_ln/02.html (last accessed: 15.11.2017). [In Russian].

H. P. MATSIUK

Ivan Franko National University in Lviv
Lviv, Ukraine
e-mail: halyna.matsyuk@lnu.edu
<http://orcid.org/0000-0001-8601-4742>

TOWARDS A TYPOLOGY OF LANGUAGE SITUATIONS IN HISTORICAL SOCIOLINGUISTICS. THE LANGUAGE SITUATION IN Kholmshchyna AND Pidliashshia in 1815-1915

The article seeks to study a new period in the typological characteristics of language situations related to the functions of the Ukrainian language. The purpose of the article is to analyze the changes in the language situation and the causal interaction of social functions of languages used by the indigenous Ukrainian population on the outskirts of ethnically Ukrainian territory of Kholmshchyna and Pidliashshia in 1815–1915. In order to reach this goal, the author reveals the political factors that led to a variety of language situations, communicative practices, and assimilation processes. The analysis is based on the results of interdisciplinary research on the history, politics, and culture of Kholmshchyna and Pidliashshia, as well as the works on historical sociolinguistics. The sources of analysis include travel records, memoirs, and documents, to which the method of sociolinguistic interpretation and reinterpretation is applied, as well as comparative and biographical methods, elements of discourse analysis. The results testify to three geopolitical influences that changed the directions of development of the language situation: the transition of territories within the Kingdom of Poland to the Russian Empire in 1815; military actions on the territory of Kholmshchyna and Pidliashshia during the First World War in 1914–1915; the arrival of the new occupation authorities in 1915. In early 20th century, there was a decrease in the number of native speakers of the Ukrainian language: after the permitted conversion from Orthodoxy to the Roman Catholic faith under the tsarist law of 1905 and in connection with the deportation in 1915. Communicative practices of Ukrainians in different spheres of life included a combination of languages: colloquial Ukrainian and Polish, literary Polish, Russian and occasionally Ukrainian, Church Slavonic with Ukrainian and Russian pronunciations, and the German language. Based on the assimilative interaction of the languages, it might be suggested that the life of Ukrainians took place in the face of Polonization. This was particularly a manifestation of the resistance of the Polish and non-Polish population to the tsarist government as an occupation after the uprisings of 1831 and 1863–64, and after 1875, and Russification as a result of the planned conversion of Greek Catholics to Orthodoxy, the creation of new educational institutions and separation on the basis of Lublin and Siedlce Voivodeships of Kholm Governorate as an independent administrative unit within Russia.

Keywords: historical sociolinguistics, language situation, geopolitics, social function of language, communicative practice, assimilation.

Дата надходження до редакції — 24.02.2021

Дата затвердження редакцією — 25.03.2021